

**СІЛЬСЬКИЙ СЕКТОР
КИЇВСЬКОЇ ОБЛАСТІ
В УМОВАХ СУСПІЛЬНИХ
ТРАНСФОРМАЦІЙ**

Біла Церква – 2020

УДК 332.021.8:338.43

С36

Рекомендовано до друку
вченою радою Білоцерківського
національного аграрного університету
(протокол №15 від 11 грудня 2019 р.).

Сільський сектор Київської області в умовах суспільних трансформацій: колективна монографія / Даниленко А.С., Варченко О.М., Крисанов Д.Ф., Гринчук Ю.С., Гринчук В.Ю., Утеченко Д.М., Артимонова І.В., Герасименко І.О., Драган О.О., Ткаченко К.В., Біла Церква: БНАУ, 2020. 310 с.

ISBN 978-966-2122-54-1

На основі структуризації та обґрунтування концепції сільського сектора проаналізовано розвиток його аграрної і соціальної підсистем у пристолочному регіоні, висвітлено тенденції поглиблення їхньої розбалансованості й асиметричності. Розкрито позитивну роль децентралізації в подоланні негативних трендів у сільському секторі та зміцненні потенціалу об'єднаних територіальних громад. Узагальнено перший позитивний досвід функціонування громад у нових умовах, перспективи їхнього розвитку у контексті поглиблення децентралізації та посилення турбулентності в суспільстві.

Для організаторів, управлінців, економістів, що працюють у виробничих і соціальних структурах та органах управління сільським сектором, наукових працівників, викладачів, аспірантів і студентів вищих навчальних закладів аграрної освіти III–IV рівня акредитації.

Рецензенти:

Кропивко Михайло Федорович, д-р екон. наук, професор, академік НААН України, Національний науковий центр «Інститут аграрної економіки»;

Попова Ольга Леонтіївна, д-р екон. наук, професор, Державна установа «Інститут економіки і прогнозування НАН України»;

Свиноус Іван Вікторович, д-р екон. наук, професор, Білоцерківський національний аграрний університет

ISBN 978-966-2122-54-1

© БНАУ

© Даниленко А.С. та ін., 2020

ЗМІСТ

Список умовних позначень	5
Передмова	6
Розділ 1. Концептуальні засади розвитку сільського сектора регіону.....	13
1.1. Генезис концепцій розвитку сільського сектора	13
1.2. Зрівноважений розвиток сільського сектора регіону	31
1.2.1. Науково-прикладні аспекти модернізації сільського сектора.....	Error! Bookmark not defined.
1.2.2. Законодавчо-нормативна база перспективного розвитку сільського сектора на основі громад	39
1.2.3. Ресурсна складова модернізації сільського сектора	47
Розділ 2. Розвиток сільського сектора пристолічної області.....	56
2.1. Основні складові сільського сектора області	56
2.2. Виробничо-ресурсна (аграрна) підсистема області.....	68
2.3. Ринок праці у сільській місцевості області	85
2.4. Соціально-територіальна (соціальна) підсистема області.....	102
2.5. Стан інфраструктури на сільських територіях області	112
Розділ 3. Сільський сектор пристолічної області в умовах реформування системи адміністративно- територіального устрою	124
3.1. Ефективність діяльності суб'єктів підприємництва у сільському господарстві і технологічно пов'язаних галузях області.....	124
3.2. Реорганізація і матеріально-технічна модернізація системи соціального обслуговування сільського населення області.....	145
Розділ 4. Перспективи розвитку сільського сектора пристолічної області й аграрної науки в умовах підвищення суспільної турбулентності	162
4.1. Досвід і перспективи формування об'єднаних громад в області	162
4.2. Досвід громад з капіталізації ресурсів та акумуляції активів .	185
4.2.1. Модернізація і використання рекреаційно-туристичного потенціалу об'єднаної громади та залучення зовнішніх активів	190
4.2.2. Поліпшення життєвого середовища в населених пунктах об'єднаних мінігромад на основі реалізації низки соціально-економічних програм	194
4.2.3. Проблеми становлення об'єднаної громади в умовах сусідства із великим регіональним центром.....	202
4.2.4. Напрями й механізми капіталізації природних ресурсів і об'єктів та акумуляції місцевих і зовнішніх активів у віддалених об'єднаних громадах	205

4.3. Передумови і потенціал аграрного університету в контексті підготовки фахівців для сільського сектора та комерціалізації наукових розробок	211
4.3.1. Наукова й виробнича специфіка сільського сектора та її відображення і розкриття у потенціалі університету	213
4.3.2. Наукові, освітні, інноваційні, економічні та соціальні складові підготовки фахівців для сільського сектора області	221
4.3.3. Вітчизняний і зарубіжний досвід фінансування науки та механізми комерціалізації інноваційних розробок.....	230
Післямова	252
Додатки	260

СПИСОК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

- АТУ – адміністративно-територіальний устрій
ГН – господарства населення
ГО – громадські організації (об'єднання)
ГСВО – галузеві стандарти вищої освіти
ДНЗ – дошкільний навчальний заклад
ДП – державне підприємство
ДФРР – Державний фонд регіонального розвитку
ЗНЗ – загальноосвітній навчальний заклад
ЄДР – єдиний державний реєстр
ЄК – Європейська Комісія
ЄС – Європейський Союз
КМ – котеджні містечка
КП – комунальне підприємство
КНП – комунальне некомерційне підприємство
МПП – малі інноваційні підприємства
МОТ – міжнародна організація праці
НАССР – (Hazard Analysis and Critical Control Point – аналіз ризиків і критичні контрольні точки) – Система у правління безпечністю харчових продуктів
ОМС – органи місцевого самоврядування
ОСГ – особисті селянські господарства
ОТГ – об'єднані територіальні громади
ПДФО – податок на доходи фізичних осіб
ПМД – первинна медична допомога
САП ЄС – Спільна аграрна політика Європейського Союзу
СГП – сільськогосподарські підприємства
СНП – сільський населений пункт
Таунхауси – малоповерхові житлові будинки на кілька багаторівневих квартир, як правило, з ізольованими входами
ЦНАП – центр надання адміністративних послуг
ЦРСМ – центр розвитку місцевого самоврядування
Програма «U-LEAD з Європою» – Програма для України з розширення прав і можливостей на місцевому рівні
SMART-спеціалізація – розумна спеціалізація
SWOT-аналіз – процес встановлення зв'язків між найхарактернішими для підприємства або громади можливостями, загрозами, сильними сторонами чи перевагами

ПЕРЕДМОВА

Нині розвиток українського суспільства перебуває під впливом комплексу застарілих проблем і нових викликів, роль яких не лише неоднозначна та суперечлива, але й, за відсутності ефективних запобіжників, вони спроможні загальмувати прогрес і навіть спричинити рух у зворотному напрямі. Серед найгостріших для України викликів вкажемо на такі:

- окупація частини території та продовження війни на Донбасі, що відволікає значні ресурси суспільства на військові потреби;
- втрата практично 20% потенціалу України та, відповідно, доходів державного бюджету;
- поява понад півтора мільйона внутрішніх біженців, які потребують виділення ресурсів для облаштування та забезпечення робочими місцями;
- невизначеність перспективи з окупованими територіями;
- недостатні темпи нарощування економічного потенціалу України та випуску товарної продукції;
- недостатні масштаби залучення прямих інвестицій тощо.

На цьому тлі, у процесі реформування адміністративно-територіального устрою актуалізувалися застарілі проблеми й ризики та були спровоковані нові для сільського сектора виклики, а саме:

- традиційний «консерватизм менталітету» сільського населення та, як наслідок, неоднозначне сприйняття потенційних переваг і перебільшення значення й ролі можливих недоліків і незручностей при впровадженні нової моделі управління територією на основі формування мережі спроможних і самодостатніх громад та повноцінної системи соціального обслуговування;
- виникнення «місцевих еліт» на різних рівнях місцевого й державного управління та поступове нарощування їхніх економічних можливостей, унаслідок чого вони здійснюють потужний вплив на органи місцевого самоврядування та активно гальмують процеси формування на базі низової мережі органів влади (сільських, селищних, міських) нових адміністративно-територіальних суб'єктів – об'єднаних територіальних громад;
- невідповідність працівників місцевих органів влади до самостійного прийняття відповідальних рішень, від яких значною мірою буде залежати перспектива розвитку об'єднаних і сільських громад;
- незавершеність формування законодавчо-нормативної бази в частині створення, об'єднання чи роз'єднання територіальних

громад, формування місцевих бюджетів із використанням місцевих активів і природних ресурсів на основі їх включення в господарський обіг, а також інших можливостей;

- надзвичайно низька активність дієспроможного сільського населення щодо сприйняття розвитку лідерських функцій у сільській громаді як наслідок правової незахищеності громадської діяльності, але реальної відповідальності за умов недосягнення позитивних змін чи отримання негативних результатів тощо.

Але навіть за умов високої турбулентності в Україні значною мірою домінують позитивні процеси, що є передвісниками прогресивних змін, а також активно започатковуються різні нововведення в усіх секторах суспільства і галузях національної економіки. Стара інституційна система, зокрема сукупність керівних органів України, наділених відповідним статусом і повноваженнями, яка перейшла у спадок від колишнього Союзу, перебувала у процесі деградації усі 1990-ті роки, і лише після її руйнації намітився вихід економіки із стану рецесії. Стосовно сільського сектора, то лише із середини 2000-их років було започатковано розробку і впровадження сучасних інституційних механізмів його розвитку.

Сільський сектор як наукове поняття почало застосовуватися ще на зламі 50-60-их років минулого століття. Це пов'язано із прийняттям на державно-політичному рівні низки рішень про подолання суттєвих відмінностей між містом і селом. У цьому контексті термін «село» було узагальненим виразом нинішнього «сільського сектора» суспільства і в концентрованій формі уособлювало його проблеми та специфічні відмінності від «міста». У наступні періоди проблеми села та шляхи їх вирішення розкривалися у таких формулюваннях: прискорення соціально-економічного розвитку села, комплексна соціально-культурна перебудова села, зближення соціального розвитку міста і села, подолання суттєвих соціально-економічних і культурно-побутових відмінностей між містом і селом, створення соціально рівних умов життя у сільських населених пунктах різних типів і розмірів, відтворення повноцінного соціально привабливого та екологічнобезпечного середовища життєдіяльності сільського населення та ін. Однак за усіх варіацій згадування про село до середини 2000-их років в основі забезпечення його розвитку домінували наукові й практичні підходи, що базувалися на інституційній системі радянського типу, яка переважно спрямовувалася на забезпечення розвитку сільського господарства. Тому в умовах відмирання галузевого підходу щодо підтримки села, як основи функціонування сільського господарства, постала

проблема пошуку сучасних інституційних механізмів розвитку сільських територій.

Водночас нові підходи до розвитку сільського сектора вимагали не лише відповідного теоретичного обґрунтування, але й вивчення, узагальнення та адаптації до вітчизняних реалій і часткової імплементації позитивного практичного досвіду, набутого в тих європейських країнах, які проводили відповідну підготовку до вступу в ЄС. У контексті наведених передумов однією із найскладніших стала проблема переходу місцевого самоврядування на європейські засади формування і функціонування мережі спроможних і самодостатніх сільських громад¹ в Україні. Важливого значення також набували наукові підходи, що покладені в основу розроблення Спільної аграрної політики (САП), а особливо – практики її реалізації в країнах ЄС. Саме під таким кутом зору у **першому розділі** проаналізовано генезис концепцій розвитку сільського сектора у контексті змін як у науково-теоретичних підходах до вирішення актуальних проблем, так і щодо їх виокремлення для кожного конкретного етапу суспільного розвитку, а вже з 2000-их років – із урахуванням європейського досвіду регулювання розвитку сільського господарства і сільських територій.

Значна увага в колективній монографії приділена концептуальним засадам ідентифікації меж (кордонів) сільського сектора, нормативно-правовій базі його розвитку, яка закріплена у законах України і постановах Кабінету Міністрів, а також реалізована у стратегіях, програмах, планах розвитку регіонів, районів і об'єднаних територіальних громад. Розкрито джерела ресурсного забезпечення розвитку сільського сектора на базі

¹ Європейська хартія місцевого самоврядування від 15.10.1985 р. Страсбург, 1985. Хартію ратифіковано Законом №452/97-ВР від 15.07.1997. *Офіційний вісник України*. 2015. №24; Соскін О. І., Матвійчук А. М., Матвійчук Н. О. ЄС та місцеве самоврядування: досвід вишеградських міст та українська перспектива: Науково-методичний посібник / За загальною ред. О. І. Соскіна. Київ: Вид-во «Інститут суспільної трансформації», 2008. 56 с.; Третьяченко М. О. Східноєвропейський досвід територіальної організації влади на місцевому рівні. *Публічне право*. 2013. № 2. С. 398-404; Величко В. О. Європейський досвід організації місцевого самоврядування та можливості його застосування в Україні. *Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Серія «Право»*. Випуск 20, 2015 рік. С. 59-64; Кульчій І. О., Штепа А. А. Формування та розвиток системи місцевого самоврядування: досвід країн Європейського Союзу. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2016. №6. URL: www.dy.nayka.com.ua/?Op=1&z=975

громад в умовах посилення ролі і впливу європейського вектора інтеграції.

Ключові аспекти **другого розділу** полягають у глибокому аналізі таких дихотомічних понять, як «село-місто» та «сільське господарство-промислове виробництво», що поступово термінологічно трансформувалися в дихотомію «аграрний сектор-промисловий сектор» та у теоретичному обґрунтуванні термінів «сільський сектор-міський сектор», а також в окресленні сучасних кордонів сільського сектора Київського регіону. Важливе місце займає глибокий аналіз реальних змін, що відбулися в структурі розселення сільського населення в 2000-ні й наступні роки. З метою проведення більш глибокого аналізу в сільському секторі було виокремлено дві складові – виробничо-ресурсну та соціально-територіальну (або аграрну та соціальну) підсистеми, окреслено адміністративні й територіальні кордони та оцінено співставність їхніх меж (кордонів); проаналізовано ключові елементи ресурсного потенціалу агропродовольчого комплексу: землю, основні засоби сільського господарства, робочу силу, а також виробничий потенціал переробно-харчової промисловості; надано об'єктивні характеристики й розкрито тенденції зрушень кожного із зазначених елементів, враховуючи їхній розподіл між корпоративним та індивідуальним секторами. Значна увага приділена аналізу форм господарювання, що набули поширення в аграрній підсистемі, та розкрито чинники, які спонукали до скорочення загальної чисельності інституційних одиниць. Серед чинних організаційно-правових структур господарювання найстійкішою формою підприємницької діяльності у мінливих економічних умовах виявилися приватні формування.

Важливими елементами аграрного ресурсного потенціалу є галузі тваринництва, і тому було глибоко проаналізовано діючі тренди поголів'я у господарствах усіх категорій на території Київської області з 2000-го року і дотепер. Було встановлено низхідний (великої рогатої худоби, овець і кіз) та висхідний (свиней і птиці) тренди. Останнє було забезпечено на основі спорудження комплексів промислового виробництва м'яса свинини і курятини.

Встановлено, що частка індивідуального сектора у галузях тваринництва Київської області значно нижча, ніж в Україні загалом. Розкрито особливості ведення особистих селянських господарств у різних за людністю сільських поселеннях. Відзначено збільшення частки області в основних засобах первинного виробництва і переробно-харчової промисловості по

Україні загалом. Це є свідченням того, що їхній приріст по регіону збільшувався значно вище, ніж загалом по агропродовольчому комплексу. Розкрито тенденції надходження капітальних інвестицій у первинне виробництво і переробно-харчову промисловість регіону. Вони свідчать про значно вищі ресурсні можливості Київської області з подолання розбалансованості й зменшення асиметричності між аграрною та соціальною складовими сільського сектора.

Проаналізовано ситуацію із формуванням ринку праці в сільській місцевості і його впливом на зайнятість сільського населення. Встановлено вищу зайнятість сільських жителів області, порівняно з Україною загалом, проаналізовано структуру і динаміку працюючого населення, а також за видами економічної діяльності, включаючи зайнятість у неформальному секторі економіки. Розкрито галузеву структуру суб'єктів господарювання та розміщення їхніх виробничих об'єктів у сільських населених пунктах. Висвітлено руйнівні тренди в соціально-територіальній підсистемі сільського сектора, проаналізовано забезпеченість сільського населення житлом і об'єктами сфери соціального обслуговування та оцінено їхню транспортну доступність для споживачів різних видів послуг.

У **третьому розділі** значна увага приділена економічним умовам, в яких функціонує аграрна підсистема області, її ролі у виробництві харчової продукції та забезпеченні нею споживачів. На основі інтенсифікації аграрного сектора регіон протягом останніх років займає третє місце по Україні (6%) з виробництва сільськогосподарської продукції, однак його частка у випуску харчової продукції знизилась удвічі (до 6%). За результатами 2017 р., показники виробництва продукції у первинному виробництві і харчовій промисловості практично зрівнялися. Фінансові результати діяльності упродовж останніх років свідчать про збільшення як частки прибуткових господарств і підприємств, так і обсягів прибутку при відповідному скороченні обсягів збитків. Водночас суперечливі зміни відбувалися за іншими економічними показниками: рентабельністю, фінансовими результатами до оподаткування, результатами від операційної діяльності. У контексті забезпечення позитивних змін було окреслено ключові напрями модернізації підприємств харчової промисловості на перспективу, зокрема інноваційно-технологічний, організаційно-технологічний, економіко-організаційний. Значно складніше вирішуються ці проблеми у господарствах первинного виробництва, а особливо – у сільському господарстві.

Реформування системи адміністративно-територіального устрою України сприяє появі нових центрів соціальних послуг на базі населених пунктів-центрів ОТГ. Вони будуть надавати послуги членам об'єднаної громади, а це засвідчує необхідність модернізації діючих систем життєзабезпечення сільського населення. Проаналізовано структуру центрів ОТГ, які вже сформовані в Київській області, та встановлено їхню реальну можливість щодо надання послуг споживачам. Обґрунтовано доцільність модернізації матеріально-технічної бази ключових галузей соціальної сфери з метою розширення асортименту соціальних послуг, що надаються в центрі об'єднаної громади, та організації підвезення споживачів до пунктів надання послуг чи використання інших форм покращання доступності до них. Водночас після вирішення зазначених проблем на порядок денний висувається питання модернізації окремих елементів систем життєзабезпечення в нецентральных населених пунктах об'єднаних громад.

У **четвертому розділі** проаналізовано перший досвід формування і становлення територіальних громад в Україні та перспективи їхньої організації в Київській області за умов високої турбулентності в суспільстві. Розкрита роль регіонального офісу «Центр розвитку місцевого самоврядування» як органу комунікації між різними ланками влади, депутатами, посадовцями, активістами, а також в організації проведення різних просвітницьких заходів, супроводу проєктів децентралізації влади, бюджетної системи й просторового розвитку громад тощо. Систематизовано об'єктивні проблеми та суб'єктивні чинники, що гальмують об'єднавчі процеси, а також обґрунтовано заходи, спрямовані на забезпечення їх усунення чи подолання. Розкрито роль SWOT-аналізу, систематизовано наявні внутрішні і потенційні переваги, проблеми та труднощі для громад, а також зовнішні можливості й загрози, які ідентифікуються при обґрунтуванні напрямів розвитку ОТГ на перспективу. Узагальнено, систематизовано та проаналізовано досвід розроблення стратегій і планів перспективного розвитку об'єднаних громад Київської області, їхню реалізацію через систему стратегічних і тактичних цілей. На основі порівняння відмінних між собою характеристик діючих громад виділено проблемні типи ОТГ та обґрунтовано основні підходи щодо вирішення існуючих проблем. Ключові напрями і форми розбудови потенціалу громад на перспективу включають відродження рекреаційно-оздоровчого потенціалу шляхом

формування курорту місцевого значення, розвитку й поглиблення галузевої і продуктової диверсифікації в селах, де уже функціонують відтворювально-відгодівельні звіроферми, формування із залученням місцевих пам'яток і споруд та природних об'єктів конкурентних туристичних продуктів і мереж, включення в економічний обіг вільних природних ресурсів, акумуляції місцевих і зовнішніх інвестицій та інших активів. Це створюватиме додаткові економічні можливості громадам для практичної реалізації основних положень медичної і освітньої реформ. Їхні результати включають поліпшення комфортності громадського середовища та якості надання соціальних й інших послуг; посилення бізнесової, соціальної та туристичної привабливості громад; підвищення рівня доходів сільських домогосподарств; збільшення кількості робочих місць у сільській місцевості; відчутне зростання власних доходів місцевих бюджетів тощо.

Ґрунтовно охарактеризовано і всебічно висвітлено науковий, освітній та виробничий потенціал аграрного університету, його роль у підготовці сучасних кадрів для сільського сектора Київської області. Розкрито особливості фінансування наукових досліджень в Україні і за кордоном, висвітлено необхідність активної участі аграрних університетів у створенні малих інноваційних підприємств та інноваційної інфраструктури, підготовці сучасних інноваційних розробок, забезпеченні їхньої промоції й комерціалізації в бізнесових структурах та ін.

Ця робота є результатом наукових досліджень, що проводяться у Білоцерківському національному аграрному університеті за науково-дослідною темою «Потенціал сільського сектора Київської області та ефективність його використання» (строк виконання: I кв. 2018 р. – IV кв. 2022 р.). Авторський колектив монографії у складі: академік НААН України, доктор економічних наук, професор А.С. Даниленко (керівник), доктор економічних наук, професор О.М. Варченко, доктор економічних наук, професор Д.Ф. Крисанов, доктор економічних наук, професор Ю.С. Гринчук, кандидат економічних наук, асистент В.Ю. Гринчук, аспірант кафедри менеджменту Д.М. Утеченко, кандидат економічних наук, доцент Артїмонова І.В., кандидат економічних наук, доцент І.О.Герасименко, кандидат економічних наук, доцент О.О. Драган, кандидат економічних наук, асистент К.В. Ткаченко.

Літературне редагування монографії виконано редакційно-видавничим відділом аграрного університету (нач. відділу Н.В. Судика), і за це їм щира подяка від авторського колективу.

**СІЛЬСЬКИЙ СЕКТОР КИЇВСЬКОЇ ОБЛАСТІ
В УМОВАХ СУСПІЛЬНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ**

Монографія

Даниленко Анатолій Степанович
Варченко Ольга Миронівна
Крисанов Дмитро Федосович
Гринчук Юлія Сергіївна
Гринчук Віталій Юрійович
Утченко Дар'я Миколаївна
Артімонова Ірина Вікторівна
Герасименко Ірина Олександрівна
Драган Оксана Олександрівна
Ткаченко Катерина Віталіївна

За редакцією академіка НААН України, доктора економічних наук, професора Даниленка А.С.

Комп'ютерне верстання: Сидоренко С.І.

Підписано до друку 16.01.2020.
Формат 60×841 /16. Ум.друк. арк. 17,79. Зам. 7020. Наклад 200
РВвідділ, Сектор оперативної поліграфії БНАУ.
09117, Біла Церква, Соборна пл., 8, тел. 33-11-01.